

Llei de fosses, rescatant les víctimes de l'anonimat

Lali Sandiumenge

Periodista

Joan Solé tenia 37 anys quan va ser mobilitzat a principis de 1939 per defensar la República. Era de la quinta del 21, havia estat tres anys a l'Àfrica i ja havia perdut un germà a l'Ebre. Les tropes franquistes havien entrat a Barcelona, i aquest pagès i carreter de Gavà va ser destinat a l'aeroport de la capital. L'última vegada que la seva dona el va veure va ser quan va anar a casa a buscar unes botes. Va dir-li que no sabia on anava, però que ja tornaria. Era d'hora al matí. La seva filla, Antònia, va sentir com marxava, però no es va aixecar per acomiadar-lo.

"La meua mare se'n va penedir tota la vida. Tenia 12 anys, ara en té 83", recorda Montserrat Martínez, la néta de Joan Solé. Més tard, van saber que havia mort durant els darrers combats de la batalla de Vic i que el propietari de la finca de Gurb que havia trobat el cadàver l'havia enterrat en una fossa comuna juntament amb altres soldats, tres dels quals veïns de Gavà. Quan la família va demanar al bisbat de la capital d'Osona de traslladar-los al cementiri, la resposta va ser taxativa: "Els rojos no poden ser enterrats a cementiris." Amb el temps, les famílies dels quatre soldats morts van posar una creu i una placa a la tomba. "Durant setanta anys, les famílies hi hem anat cada any a posar-hi flors. Primer la meua àvia, la meua mare i el meu tiet. Després jo i la meua germana, fins i tot els besnéts", explica Montserrat, que va prometre a la seva àvia que algun dia li portaria el marit a Gavà.

70 anys després, Joan Solé va ser inhumat finalment aquesta primavera al cementiri de la seva localitat natal, al costat de la seva dona. L'obertura de la fossa de Gurb, a la comarca d'Osona, on estava enterrat, va ser la primera actuació que la Generalitat va dur a terme en el marc de l'anomenada Llei de fosses,

aleshores en tràmit parlamentari. El text del Projecte de Llei va ser aprovat el 2008 per una comissió d'experts, integrada, entre d'altres, per l'exfiscal anticorrupció Carlos Jiménez Villarejo; el magistrat per als crims de guerra a Bòsnia José Ricardo de Prada; el president de l'Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica de Catalunya (ARMHC), Manel Perona, i el catedràtic d'Història Antoni Segura, entre altres professionals de prestigi. Validada el juny passat al Parlament amb els vots a favor dels partits del Govern d'Entesa i de Convergència i Unió, la Llei ha convertit la Generalitat en la primera Administració de l'Estat espanyol que assumeix plenament la localització i identificació dels desapareguts durant la Guerra Civil i la dictadura franquista.

"La Llei era necessària i és important, i pot ser un referent a l'Estat espanyol", afirma Maria Jesús Bono, directora general de la Memòria Democràtica. "A diferència de la Llei estatal, estableix la responsabilitat clara dels poders públics i, en concret de la Generalitat, d'assumir les actuacions per dignificar, localitzar i, si és possible, exhumar i indentificar les restes."

La prioritat de la Llei és localitzar les persones desaparegudes i fer efectiu el dret dels seus familiars a tenir informació sobre el seu destí, així com senyalitzar i dignificar el llocs d'enterrament i recuperar-los com a espais de memòria. La normativa engloba totes les persones que van desaparèixer en campanya, en captivitat o de manera forçada i de les quals s'ignora el parador, sense fer distinció de bàndols. Es reprèn, així, la tradició que va inaugurar el 1937 el Tribunal de Cassació de Catalunya, que va iniciar les exhumacions de les fosses alimentades pels incontrolats de la rereguarda republicana, tasca que, posteriorment, a partir de 1939, va continuar el règim franquista.

"La Llei no fa distinció entre víctimes. Si hi ha alguna sol·licitud perquè es dignifiqui una fossa de la repressió republicana, ho farem, no hi ha cap problema", assegura Bono, que recorda que el Govern ja va dignificar l'any passat les fosses comunes de Cervera, on estaven enterrats, entre altres persones, 32 religiosos carmelites i claretians assassinats el 1936 pels incontrolats republicans. Per contra, mai no es van senyalitzar ni dignificar les de la repressió franquista. Sorprèn, per això, el vot en contra del Partit Popular de Catalunya, que va censurar el text perquè el va considerar un exercici de "memòria selectiva" que busca de nou la divisió.

179 fosses comunes

La Llei, tot i que pionera, arriba molt tard, després de quatre dècades de franquisme i més de tres de feblesa democràtica. La iniciativa en la recerca de les persones desaparegudes i l'exhumació de les restes a Catalunya i a la resta de l'Estat espanyol la van prendre durant anys de batalla i silenci els familiars de les víctimes i les associacions dedicades a la recuperació de la memòria històrica que algunes han promogut. L'Estatut de Catalunya estableix en l'article 54 que la Generalitat vetlli pel manteniment de la memòria històrica i pel reconeixement de les persones que han patit persecució, però no va ser fins al 2003 que una moció aprovada per unanimitat al Parlament va instar el Govern a elaborar un cens de persones desaparegudes i un mapa de fosses comunes.

El mapa de fosses comunes que va fer públic el 2008 la Direcció General de Memòria Democràtica, creada el desembre de 2006, inclou un total de 179 fosses. La majoria es concentren a Lleida i Tarragona, i, en especial, a les zones dels fronts de la Guerra Civil situades al voltant dels rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre. Prop de la meitat, 88,

El juny de 2008 es va realitzar l'obertura pilot de la fossa de Gurb. Hi havia les restes esquelètiques de tretze homes, que van morir com a conseqüència de lesions per arma de foc.
Foto: DIRIP

han estat certificades a través de documentació municipal, registres de cementiris, testimonis orals i llistes de difunts dels hospitals militars. La resta es consideren probables, ja que coincideixen els testimonis orals amb les dades historiogràfiques.

“Localitzar fosses és difícil i el mapa no està tancat. En queden moltes, però els mitjans per localitzar-les han millorat espectacularment”, assegura la historiadora Queralt Solé, que va ser fins fa poc responsable de la Unitat de Fosses i Desapareguts de la Direcció General de Memòria Democràtica. Se suposa que hi ha centenars de fosses i tombes individuals a les zones on es va establir el front de guerra el 1938 seguint de Nord a Sud els rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre, i particularment a la Terra Alta.

El mapa de fosses de Catalunya es basa en bona part en la investigació que va dur a terme Solé per encàrrec del Govern, i que va acabar convertint en la seva tesi doctoral, *Els morts clandestins: les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, publicada com a llibre. “La meua aportació no és tant quines són les fosses i on estan situades, sinó diferenciar els tipus de fosses”, afirma. Solé ha establert una tipologia de set fosses, que segueixen un ordre cronològic, però la Generalitat, per simplificar, les ha unificat en cinc categories: les que contenen les restes de soldats morts al front o en retirada; les d’hospitals militars, que es van ubicar gairebé sempre dins dels cementiris locals; les de civils represaliats per l’exèrcit franquista –la major part de les quals es troben al Pallars Sobirà i la Catalunya central–; les que són fruit de la repressió dels incontrolats republicans, i les dels camps de treball republicans gestionats pel Servicio de Información Militar.

A aquestes, cal afegir-hi les fosses existents en les quatre capitals de província, en les quals estan enterrades víctimes de la repressió franquista i republicana, de malalties o de bombardeigs, com la del cementiri de Tarragona o el fossar de la Pedrera de Barcelona, i els morts que van quedar sense enterrar en superfície, les restes òssies dels quals s’han començat a recollir i dipositar en el memorial de les Camposines, a les Terres de l’Ebre, i al cementiri de Camarassa, al Segre. Solé segueix també la pista dels cossos i les fosses que el règim franquista va traslladar a partir de 1958 al Valle de los Caídos.

La Llei ha tingut en compte la situació especial de Catalunya, on la violència va ser diferent a d’altres zones d’Espanya en què no hi va haver guerra, sinó pura i simplement repressió, segons subratlla Jordi Conde, cap de l’assessoria jurídica del Departament d’Interior, Relacions Institucionals i Participació i membre de la comissió assessora per a l’elaboració de la Llei. La Comissió Interministerial creada pel Govern central el 2004 per estudiar la situació de les víctimes de la Guerra Civil i el franquisme va xifrar

El conseller Saura, diputats i membres d’entitats de memòria històrica, després de l’aprovació de la Llei pel Ple del Parlament, el 17 de juny de 2009
Foto: Parlament de Catalunya (Xavier Prat)

La directora general de la Memòria Democràtica, Maria Jesús Bono, al seu despatx durant la realització de l'entrevista per a aquest reportatge.

Foto: Greg Goodwin

en més de 30.000 les persones que van ser executades, la majoria extrajudicialment, i inhumades en fosses comunes. A Catalunya, però, la gran majoria de fosses i desapareguts, com en el cas de Gurb, són soldats anònims morts en combat o en retirada.

“A Catalunya el problema no va ser de desaparicions forçades, sinó de milers de soldats que van morir i dels quals no es va notificar la mort a les famílies i s'ignoren on són”, apunta Conde. “És una conseqüència de la guerra i de caos administratiu. Els soldats no tenien placa identificativa, i els exèrcits no es van preocupar d'identificar-los. Si duien documentació, es ficava dins d'una ampolla.” Una deixadesa i un oblit que ara la Generalitat intenta reparar moralment. “El juny, coincidint amb el 65è aniversari del desembarcament de Normandia, vam poder veure els caps d'estat i de govern de diferents països honorant els morts en els cementiris corresponents. Això aquí no ho podem fer; aquesta tasca de dignificar els morts és el que pretén aquesta Llei”, subratlla Bono.

Des de 2003, quan es va crear el cens de persones desaparegudes i es va començar a elaborar el mapa de fosses, s'han rebut més 3.000 peticions de familiars de desapareguts (3.113 en el moment de l'aprovació de la Llei), la majoria de Catalunya, però també de la resta d'Espanya i de l'estranger. Des que es va unificar el cens, el 2007, amb el de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Catalunya (ARMHC), el nombre s'ha pràcticament triplicat. De totes aquestes, s'ha pogut reconstruir en 651 casos els últims dies de les víctimes, i en 152, determinar on van ser enterrades. La recerca, de mitjana, dura almenys un any i el percentatge d'èxit és de prop del 22%.

Exhumar i identificar

L'objectiu de la Llei és localitzar i dignificar, cosa que inclou senyalitzar la fossa, posar-hi una placa commemorativa amb els noms dels morts, posar-hi un monòlit o fer-hi un acte d'homenatge. En casos concrets, el Govern podria decidir, i en aquest cas sufragar, l'exhumació i identificació de les restes sempre que la petició sigui d'un familiar o d'una entitat dedicada a la recerca o la recuperació de la memòria històrica, disposi de prou proves documentals i ho consideri factible la comissió tècnica formada per un equip multidisciplinari que la Llei constitueix. En això, Bono és insistent: “Es parla d'exhumació en el cas que sigui possible. El cas de Gurb era claríssim i en sortiran d'altres, però no hem de crear falses expectatives.”

A banda de la de Gurb, en els darrers anys només s'han obert dues fosses comunes a Catalunya, el 2004, a Prats de Lluçanès, d'on es van exhumar sis cadàvers de sis soldats republicans i un de civil, i a Olesa de Montserrat per part de l'ARMHC, on havien estat enterrats nou veïns de la població afusellats sense judici previ per les tropes franquistes que no van poder ser localitzats. La Generalitat ha rebut de moment

una trentena de peticions perquè s'intervinguí a fosses, tot i que moltes de les peticions són per senyalitzar i dignificar.

La de Gurb ha servit per elaborar el protocol de futures actuacions. La Direcció General de Memòria Democràtica va triar-la per dur-hi a terme la prova pilot perquè reunia els requisits que imposa la Llei de fosses: que els familiars reclamin les exhumacions i que hi hagi dades historiogràfiques que en certifiquin l'existència. El procés va durar pràcticament un any, inclòs el període de documentació previ a l'obertura de la fossa, i hi va participar un equip bàsic de 12 persones però una trentena d'investigadors, entre arqueòlegs, antropòlegs i metges forenses, de la Universitat Autònoma de Barcelona, la Universitat de Barcelona, l'Institut de Medicina Legal de Catalunya i la Universitat Pompeu Fabra.

L'experiència va permetre concloure que cal disposar de la màxima informació possible abans de determinar quina actuació cal dur a terme en una fossa i que la tasca l'ha d'efectuar un equip multidisciplinari per garantir-ne el rigor científic. "Una de les coses principals que vam aprendre és que hi ha d'haver una col·laboració molt estreta de les tres metodologies, antropològica, arqueològica i forense, i una direcció triple. Això ens ha permès fer un 100% d'identificacions", afirma Assumpció Malgosa, doctora i professora d'Antropologia Física de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), que va coordinar l'actuació.

L'excavació de la fossa de Gurb va posar al descobert les restes esquelètiques de tretze homes, que van morir com a conseqüència de lesions per arma de foc, probablement en un context històric de batalla. L'actuació va permetre identificar les restes dels quatre soldats de Gavà –Gabriel Ivern, Antoni Olivella i Josep Roig, a més de Joan Solé. De tots ells, però, només la identificació de l'avi de Montserrat Martínez, feta a través d'ADN, és positiva i fefaent; les dels altres tres soldats, fetes a través d'estudis morfològics, es consideren molt probables.

Un grup d'especialistes en arqueologia i antropologia forense treballa a la fossa de Gurb el juny de 2008.
Foto: DIRIP

La tasca no era fàcil 70 anys després, tot i que es tenia a favor el fet que era una fossa documentada, no excessivament nombrosa i on se sabia que hi havia enterrats els quatre soldats de Gavà perquè així ho van assegurar dos supervivents dels combats de la mateixa localitat que van tornar a casa. "La identificació és la comparació de dades ante mortem amb dades post mortem", explica Malgosa. És a dir, contrastar la informació que puguin aportar la família i els arxius –fotografies, informes mèdics o fitxa militar– amb les característiques físiques que defineixen una persona com a individu –edat, sexe, estatura– i d'altres que es poden trobar en les restes esquelètiques, com una patologia que el mort va patir en vida o la forma peculiar del crani o del nas.

Establir la identitat a través de dades genètiques és el procediment més fiable, però no és tan senzill com se sol pensar. El problema, en aquest cas, va ser trobar descendents vius amb qui poder comparar l'ADN mitocondrial, que s'hereta només de la mare. Joan Solé va ser l'únic dels desapareguts dels quals es va poder reconstruir la seva línia femenina. "Van tenir la gran sort que la meua besàvia tenia dues germanes, i els vam poder fer la prova de l'ADN amb les cosines segones de la meua mare", explica Montserrat Martínez. "No vaig conèixer el meu avi, però sempre me n'havien parlat i l'estimava. Era jove, era pacífic, no era violent; va defensar la República i va morir lluitant. N'estic molt orgullosa."